УДК 323.2:355.426

DOI 10.12958/2227-2844-2019-3(331)-41-71

С. О. Вовк – доктор політичних наук, завідувач кафедри політології та правознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ)

E-mail: vovk_sa_79@ukr.net

ORSID <https://orcid.org/0000-0002-6171-4782>

РЕТРОСПЕКЦІЯ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ: СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС

Сучасний розвиток цивілізації доводить, що людство дотепер не змогло виключити громадянську війну із соціально-політичної дійсності. З огляду на це політологи, філософи, історики, соціологи та війсьні спеціалісти намагаються осмислити й усвідомити прояви складових цього багатоаспектного явища, виявити особливості процесів, що відбуваються до, під час та після внутрішньої війни. І, відповідно, проблематика громадянської війни в межах окремих підходів (політичної боротьби, політичних конфліктів, зіткнення цінностей різних цивілізацій і культур) і впливу війни на різні процеси суспільного і державного життя на національному і міжнародному рівні з точки зору цивільних і воєнних відносин є складовою предмета дослідження низки вітчизняних і зарубіжних вчених.

У роботах із загальних проблем війни у філософському, політологічному, соціологічному, історичному аспектах та з позицій воєнної науки аналізується війна як суспільне явище і, відповідно, виокремлюються особливості громадянської війни як певного різновиду, що характеризується збройним протистоянням між громадянами однієї держави.

У дослідженнях радянського часу з проблематики громадянської війни акцентовано на місці війни в боротьбі за соціалізм, народну демократію і суспільний прогрес, що зумовлено ідеологічними вимогами радянського суспільства. Збройне протистояння аналізується з погляду марксистсько-ленінського вчення й боротьби класів.

Для Є. Рибкіна, В. Серебрянникова, С. Тюшкевича, провідною метатемою досліджень є постулат, що війна є продовженням політики, характер війни безпосередньо залежить від політики, яка зумовлює зміст війни. У. Алієв і М. Хмара вважають громадянську війну або самостійною формою збройного насилля, або специфічною формою збройної боротьби, пов'язаною із національним визволенням і демократичними перетворенням.

Поділ війн на справедливі і несправедливі зумовлений тим які класи ведуть війну і з якою метою. Вищим типом справедливих війн є громадянські війни пролетаріату, оскільки їх ведуть революційні класи і

„...боротьба пролетаріату з буржуазією за свої політичні і економічні права, за соціалістичну перебудову суспільства є прогресивною” (Рибкін, 1973, с. 30).

На думку Є. Рибкіна, Є. Медведєва громадянські війни виникли в процесі боротьби народних мас за демократію в капіталістичних країнах і велися народом проти панівного класу буржуазії з метою демократизації за досягнення повної політичної і економічної незалежності країни, відповідно, ці війни є справедливими, оскільки мають за мету побудову нового суспільства на принципах рівності. Тобто громадянські війни – один із наочних доказів того, що боротьба за перетворення суспільного життя за певних обставин може набувати форми збройної конфронтації, а внутрішні війни ХХ ст. – процес боротьби сил соціалізму із силами імперіалізму, неоколоніалізму, відображення загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені у зв’язку з воєнно-політичним паритетом між США і СРСР.

За Є. Медведєвим, М. Хмарою, Г. Дьоміним, на перебіг громадянської війни впливає, по-перше, рівень самосвідомості народних мас, по-друге, втручання у внутрішні справи держави іноземних держав і світового співтовариства у вигляді воєнної інтервенції (наприклад, громадянська війна в Росії); по-третє, діяльність внутрішньої і зовнішньої реакції.

Отже, дослідники акцентують увагу здебільшого на класовій боротьбі, протистояння соціалістичної і капіталістичної систем розвитку, залишаючи поза увагою безліч інших аспектів громадянської війни, як-от соціокультурна площина.

Сучасні дослідники О. Бельков, В. Серебрянников, Т. Семенова, які студіюють прояви війни як суспільного явища, розглядають громадянську війну, як:

- збройне протиборство задля досягнення певної політичної цілі. У цьому випадку громадянська війна має, як і зовнішня, деструктивний характер і є збройним протиборством соціальних груп у середині держави, але війною без армій і фронтів;

- протилежність сталому правопорядку в державі. Відповідно специфічні ознаки громадянської війни виокремлюються в контексті її попередження, протиставляючи останню миру;

- нелегітимний збройний шлях переходу верховної державної влади, коли нова еліта, якщо приходить до влади, то нелегітимним і недемократичним шляхом. Особливо останнє простежується на Африканському континенті, де одним із шляхів недемократичної моделі зміни влади виступає саме громадянська війна, і є ряд конкретних країн, у яких відбулася така зміна і в яких така спроба провалилася.

Чільне місце з-поміж сучасних досліджень посідає проблема визначення громадянської війни як політичного конфлікту. Так, Б. Коваленко, А. Пирогов, О. Рижов, А. Клименко, А. Глухова,

розглядають війну в межах концепцій соціального конфлікту, висвітлюючи еволюцію філософсько-соціологічної та політико-психологічної рефлексії політичного конфлікту.

Одним із воєнно-політичних конфліктів за соціально-політичними критерієм залежно від характеру політичної мети є громадянська війна. На перший план такого конфлікту виходять, як правило, приватні інтереси, пов'язані з економічними, територіальними, національно-етнічними, релігійними протиріччями. Ці протиріччя інспіруються політичними силами, партіями та рухами, окремими політичними діячами, що прагнуть захопити владу. До схеми характеристики збройного конфлікту, яка може бути застосована відповідно й до громадянської війни, включено такі складники: конфлікт неминуче призводить до якісної зміни суспільства; на першому місці в сучасній збройній боротьбі стоїть дезорганізація управління державою, позбавлення збройних сил супротивника тилової інфраструктури; початок війни зумовлений насамперед економічними і політичними протиріччями; акцент у вирішенні конфлікту необхідно змістити в бік національних інтересів суверенної держави. Існує загроза розростання масштабів локального збройного конфлікту (локальної війни, громадянської війни), і необхідно керуватися дією норм міжнародного права, які на перший план ставлять „силу права” замість „права сили”.

В. Насіновський вважає, що громадянська війна як локальна є різновидом макрогрупових соціальних конфліктів, що переходять у насильницькі форми боротьби засобами самоствердження, покарання або придушення супротивної сторони. Поряд із громадянською війною, різновидами соціального конфлікту виступають територіальні, міжетнічні, міжконфесійні, міжобщинні, сепаратистські й ідеологічні. Спостерігається історична залежність інтенсивності конфлікту від розвитку суспільства на різних його етапах.

Громадянська війна як конфлікт є кризовим етапом у розвитку суспільної системи, що виявляється в збройному протиборстві сторін задля вирішення протиріч щодо державної влади. Політичний зміст конфлікту становлять структурні, динамічні й інформаційні відносини протиборчих сторін з приводу державної влади, що знаходять вияв у збройних зіткненнях. Трансформація збройних конфліктів у сучасних геополітичних умовах, тенденції воєнної глобалізації, коли збройне насилля є головним інструментом у протиборстві та розростанні конфліктів, доводить, що внутрішні збройні протиборства великих масштабів варто кваліфікувати як громадянські війни.

Громадянська війна становить динамічну систему, процес, що розвивається і складається з певних етапів. Перебіг громадянської війни поділяють на кілька етапів:

1. Підготовчий етап, що характеризується відносною стабільністю держави, але при цьому в суспільстві постійно виникають

теми „революції”, „внутрішнього конфлікту”. На цьому етапі поступово збільшується рівень протиріч у суспільстві. Перша стадія може тривати десятки років.

2. Різке зростання напруги. Для цього етапу головною ознакою стає зростання кількості радикально налаштованих людей і збільшення пропаганди. Тривалість етапу становить менше року.

3. Спусковий момент, коли відбувається падіння легітимного уряду, державний переворот чи спалах конфлікту. Події третього етапу тривають не більше 1-2 місяців.

4. Визначення супротивника та перші збройні сутички, у яких беруть участь сотні та тисячі бійців. Етап триває від 6 місяців до 1 року.

5. Активні бойові дії, які відбуваються на значній частині території країни. Тривалість активних бойових дій від 3 до 5 років.

6. Активні бойові дії на обмеженій території (відбувається або зачистка території, або розпад країни). Стадія триває до кількох років.

7. Фінальний етап, для якого характерно оформлення результатів громадянської війни. Тривалість 1–2 роки.

8. Етап диктатури та політичного терору. Тривалість етапу становить до десятків років після завершення громадянської війни.

9. Падіння диктатури, формування системи зміни влади. Триває етап до кількох років.

На нашу думку, охарактеризований перебіг громадянських війн потребує модифікації, оскільки деякі етапи (п'ятий і шостий) доцільно об'єднати. Більше того, етап диктатури та її падіння доцільно було б віднести до кардинальних соціально-політичних наслідків, що зумовлюють подальший соціально-політичний, економічний і навіть духовний розвиток держави та суспільства, які пережили громадянську війну.

Перебіг громадянської війни залежно від процесу ескалації, на думку І. Зиміної, конструюється в такі етапи:

1. Дегенеративні зміни в суспільстві: політична дестабілізація, економічна стагнація, зростання напруженості між суб'єктами, що створює базу для конфлікту.

2. Загроза відкритого протиборства: наростання напруги, спроби примирення, збалансованість ситуації, невдалі спроби повернути довіру.

3. Війна: збройна боротьба, захват цивільних осіб, неможливість переговорів.

4. Неміцний мир: мирна угода, політичні переговори, нові інститути (Зиміна, 2004, с. 260).

Отже, сучасні дослідники здебільшого відійшли від класової сутності громадянської війни й акцентували увагу на стадійному збройному протистоянні політичних суб'єктів – претендентів на владу, що перериває природний розвиток держави.

Громадянська війна є складним суспільно-політичним явищем, яке виникає внаслідок дії цілої системи причин, тобто має полікаузальний характер. На думку О. Гурова, Г. Ососкова, Г. Сидорової, Є. Кутявіної, не варто досліджувати механізм виникнення війн, переховувати причини без з'ясування взаємозв'язку між ними, оскільки виникнення війни і визрівання її причин – складний, суперечливий і тривалий процес.

Для розуміння причин дослідники пропонують керуватися низкою правил. Так, Н. Ліхацька зазначає, що „...виявлення причин, що породжують військові зіткнення, припускає передусім вивчення політики, яка вела і привела до війни. Необхідно брати всю політику держави, щоб зрозуміти, яким чином з цієї системи неухильно і неминуче почалася ця війна. При аналізі джерел війн важливо враховувати їхню зумовленість не лише політикою, а й економікою, бо політика врешті-решт залежить від економіки. Війна як насильницький спосіб вирішення політичних проблем перебуває в прямій залежності від економічних чинників” (Ліхацька, 2006, с. 151).

Для визначення та розуміння причин війн можлива „...деактуалізація детермінаційної парадигми...” (Букалова, 2009, с. 180); до структури походження війн поряд із матеріальними факторами необхідно ввести ціннісні і вольові фактори (наприклад, рішення про участь в боях, руйнації будівель, вбивства тощо). Якщо розглядати причини війни як фази соціоетального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, то „...громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно...” (Розов, 2009, с. 30). Джерелом громадянських війн у цьому випадку виступають соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви.

У деяких дослідженнях питання про причини війни зводиться до проблеми співвідношення особистого та колективного. І, відповідно, причиною громадянських війн виступає ірраціональна діяльність груп осіб, насамперед політичних лідерів, які під час прийняття життєво важливих для своєї країни рішень керувалися „своїм особистим вибором” (Федосєєв, 2005, с. 26).

Дж. Діксон наголошує, що в процесі дослідження причин внутрішніх війн необхідно враховувати все: і рівень консенсусу населення, і роль природних ресурсів, й історичні передумови і традиції нестабільності, при цьому в жодному разі не залишати поза увагою очевидні суспільні протиріччя і кількісні характеристики стану суспільства. Наприклад, від кількості населення залежить рівень виникнення громадянської війни. Так, чим більше населення держави, тим вище ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди.

У процесі виникнення громадянських війн, на думку Дж. Діксона, відіграють велику роль три економічні складові: перша пов'язана із загальним зменшенням ресурсів стосовно можливостей їх відновлення; друга – зумовлена зростанням кількості населення; третя – нерівномірним розподілом ресурсів у суспільстві. Тобто дослідник висуває припущення, що держави з нерівномірним розподілом природних ресурсів з-поміж різних груп суспільства внаслідок особливостей функціонування політичного режиму більше схильні до внутрішніх збройних конфліктів.

У дослідженні причин громадянської війни С. Джанков і М. Рейнол-Кверол вважають за необхідне враховувати незахищеність прав власності, неадекватну правоохоронну систему. Так, чим нижча „якість” державних інститутів, тим більше рівень ризику збройного конфлікту в державі.

Е. Рябова і А. Емельянов під час визначення причин вважають за необхідне враховувати дефіцит природних ресурсів, оскільки останнє може призвести з часом не тільки до геополітичної боротьби між провідними державами світу або ключовими державами окремих регіонів, а й до внутрішніх конфліктів, оскільки екологія в майбутньому стане соціальним товаром. І саме більшість сучасних збройних конфліктів зумовлені нестачею природних ресурсів. Навіть під час вирішення економічних протиріч залишається загроза внутрішньої війни за відокремлення тієї чи тієї території, яка має багаті природні ресурси і на якій мешкають окремі етноси та конфесії.

Новітнім підходом до причин війни є дослідження О. Федорова про вплив геологічних факторів на виникнення збройних конфліктів (у тому числі громадянські війни в Анголі, Ефіопії, Руанді (1990–1994 рр.), Нігерії (1966–1970 рр.), Мозамбіку, Бурунді (1972–1973 рр.), Лівані (1975–1991 рр.), Заїрі (1960–1965 рр.) тощо). На рівень агресивності поведінки людських спільнот впливає геологічний чинник, а соціальні спільноти стають чутливими до навіювання.

У межах останнього підходу до виникнення громадянської війни, на думку автора, залишається невідомим фактор, що спонукає людей приєднатися до „великих ідей” і боротися за поширення останніх. Крім того, геологічний фактор є не єдиною причиною. До того ж, причин відносять рівень добробуту, доступність зброї, тип державного устрою, характер релігії тощо. Тобто геологічний фактор – це один з чинників у механізмі причин, що породжують громадянські війни.

На думку С. Даниленка, певна роль у процесах виникнення громадянських війн належить геопросторовому фактору, оскільки зменшення незаселених земель і освоєних просторів збільшує питому вагу збройної боротьби за володіння і панування у геополітичному вимірі. Виокремлюючи причини конкретної громадянської війни, доцільно враховувати і геопросторовий фактор.

Група вчених, зокрема В. Васильченко, Е. Шульц, досліджуючи громадянську війну в контексті соціального і політичного протесту, наголошують, що причиною протесту виступає відторгнення існуючих політичних відносин, політичного режиму загалом різними соціальними, етнічними, релігійними групами.

У процесі аналізу причин сьогодні розглядається питання про взаємозв'язок між політичним режимом і виникненням внутрішніх війн. На думку Т. Рісс-Капена, Х. Егре, С. Гейте, найбільш високий конфліктогенний потенціал мають режими, що не є повністю демократичними і водночас є не зовсім авторитарними. Дж. Фірон і Д. Лейтін наголошують на тому, що конфліктогенним фактором виступає кількість населення. Так, чим більше населення держави, тим вищим є ризик війни, оскільки контролювати багаточисельне населення значно складніше, а під час конфлікту для протиборчих сторін більше можливостей поповнювати свої ряди, більше поле для рекрутування.

У науковому дискурсі можна виокремити кілька підходів до визначення системного механізму виникнення війни, зокрема і громадянської.

М. Розов, досліджуючи причини війни як фази соціоетального конфлікту, у якому відбувається масове насилля, підкреслює, що громадянські війни (війни в межах одного політичного співтовариства) виникають неумисно. До джерел громадянських війн дослідник відносить соціально-політичні, ідеологічні і релігійні мотиви. Енергію для опозиційної протиборчої сторони надає передчуття отримання політичної влади, доступ до ресурсів держави, отримання відповідного престижу, для представників старої влади, реставраційної протиборчої сторони енергію надає страх втрати влади, могутності, майбутньої шкоди.

Найбільш усталеним є механізм виникнення війни, запропонований В. Баринькіним і Г. Ососковим, які до складників механізму відносять такі елементи: джерела війни, причини війни, умови. Джерело війни – це глибинний фактор, що створює постійну основу для виникнення війни як соціально-політичного явища і відображає суперечливий характер природи людини. Причини війн безпосередньо генерують війну, приводять у дію джерело. Умови визначають певну форму виникнення війни. Усі ключові елементи взаємопов'язані один з одним і залежать від суб'єктів та їхньої стратегії поведінки.

Тобто пропонується досить складна система причин, що базується на протиріччях, в основі яких лежать антагоністичні протиріччя. Останні призводять до того, що збройне насильство сприймається як найбільш прийнятний спосіб досягнення поставленої мети, а протиборчі сторони впевнені, що у них достатньо для цього сил.

Аналізуючи сутність причин, В. Баринькін наводить класифікації причин за різними критеріями: за ступенем загальності (загальні, специфічні, одиничні); за характером протиріч, що лежать в основі (біологічні, психологічні, расові, етнічні, національні, демографічні, екологічні, економічні, соціальні, політичні, духовні, технічні, власне воєнні, індивідуально-особисті, ситуативні); за часом (тривалі, нетривалі); залежно від історичної епохи і періодів розвитку людства (формаційні, цивілізаційні, культурологічні, технологічні, подієві).

В. Баринькін і Г. Ососков наголошують, що причини громадянської війни не зводяться до однієї-єдиної (одинарна лінійна причинність). В основі війни кілька причин (множина лінійна причинність). Але це не просто причини, що передують початку війни або насильницького конфлікту, це елементи, що наявні впродовж усього конфлікту, а також взаємодіють одна з одною (множинна нелінійна причинність). Причини громадянської війни становлять складну неперервну систему, кожен елемент якої впливає і залежить від іншого.

Виникнення війни, визрівання її джерел і причин – складний, суперечливий і тривалий у часі процес. Війна може спалахнути відносно раптово, але цей процес ніколи не відбувається випадково.

Д. Сміт окреслює систему причин з огляду співвідношення причин і діючих суб'єктів: вихідні причини, стратегії мобілізації, запускаті й каталізатори.

Вихідними причини вважаються лінії фундаментального політичного, соціального, економічного або соціального розколу на груповому або індивідуальному рівні. Стратегії мобілізації окреслюють основні завдання політичних акторів, методи, які вони застосовують для реалізації своїх завдань. До запускаті Д. Сміт відносить фактори, що окреслюють початок громадянської війни (події або дії впливових осіб або груп, які звужують вибір інших сторін тим, що насильницькі підходи є більш сприятливими для вирішення протиріччя. Під каталізаторами дослідник розуміє фактори, які впливають на інтенсивність і тривалість громадянської війни, а саме: „...баланс сили між противниками, ...тактика збройного насилля (руйнування цивільних об'єктів)..., природні фактори (рельєф місцевості, пора року, погода), ...доступ до зброї, ...характерні для культури уявлення про етику і прийоми ведення війни” (Сміт, 2007, с. 124).

Досить часто в історії два явища – революція і громадянська війна – супроводжуються як прояви негативної реакції суспільства на державну політику, як заходи, мета яких – зміна соціального ладу в державі або зміна правлячих еліт. Взаємозв'язок окреслених явищ у науковому дискурсі розглядається як одна ціла форма, як частина певного процесу або як два самостійних явища.

П. Артюх вважає, що громадянська війна і революція – це єдина форма завоювання влади революційним класом у державі. Г. Захарченко

дотримується позиції, що взаємозв'язок революції і громадянської війни – це відображення цілого і частини. За думкою дослідника, громадянська війна є явищем, безпосередньо „вбудованим” у революцію, і неможливо її виокремити від останньої (Захарченко, 2009, с. 128), тобто громадянська війна є основою і складовою революції.

Подібного підходу дотримуються А. Шлезінгер і К. Бринтон, вважаючи, що внутрішня війна безпосередньо вбудована в революцію і виступає формою революційної боротьби. З огляду на це громадянську війну в США можна розглядати як певну стадію американської революції, або як перервану революцію з огляду на ідеологію груп, що вступили в збройну боротьбу.

Суть протилежного підходу до співвідношення двох явищ виявляється в тому, що революція і громадянська війна лежать в різних площинах, оскільки „...було безліч громадянських війн без революцій... ... громадянська війна – рідкісний випадок в революції” (Кара-Мурза, с. 159). Думки про розмежування громадянської війни і революції дотримується і С. Донченко, який зауважує, що, незважаючи на спільні риси, – це два відмінних явища. В історії є приклади громадянських війн, які не були викликані революційним актом зміни влади, як-от громадянська війна в США 1860-х років, яка трактувалася як нетипова або підганялася під стандартні класові схеми. Тривалий час було звичним асоціювати громадянську війну з революціями, що несуть політичні зміни влади, соціальні зміни, пов'язані з вимогами суспільного прогресу (ліквідація соціальної несправедливості й ефективних економічних відносин).

Третій підхід до співвідношення революції і громадянської війни базується на позиції, що громадянська війна супроводжує соціально-політичну революцію і не є взаємовиключними і взаємозамінними явищами. Відповідно до окресленого революція і громадянська війна пов'язані з нелегітимним переходом верховної державної влади на певних етапах розвитку держави (Семенова, 2014). Обидва явища – це дві найбільш руйнівні форми організованого людського насилля, оскільки зростання його кількості має глобальний негативний економічний вплив на світове співтовариство. І війну в жодному разі не можна розглядати як низку подій, що відбуваються під час збройної революційної боротьби за владу, бо це єдине складне явище.

Інший підхід базується тому, що громадянська війна являє собою варіант революції, але розтягнутий у часі. Відповідно і громадянська війна, і революція за своєю сутністю є виборами претендентів на роль управлінців в оновленому сценарії розвитку. „Претенденти повинні пройти жорсткий конкурсний відбір, доводячи своє право на ці ролі” (Костюхін, 2012, с. 75).

Революція і громадянська війна завжди мають спільну логіку розвитку й подібні за своєю основою до способів реалізації певного

зразка соціально-політичного й економічного ладу. „Революція – форма ротації панівної еліти, громадянська війна є засобом створення ефективної еліти” (Черняхівський, 2011, с. 40). Тобто революція ефективна тільки в тому випадку, коли в суспільстві існує дієздатна контреліта, а громадянська війна якраз і забезпечує формування нової дієздатної політичної еліти.

Здебільшого громадянська війна виникає в процесі революції, ключовим питанням якої є питання влади. Громадянська війна не передбачає революцію, як і революція не передбачає обов'язкової громадянської війни, хоч історія і наводить приклади різноманітних форм і способів їх взаємопроникнення. Внутрішня війна може виникати внаслідок революції, а в окремих випадках має реальний потенціал спровокувати революцію. У світі відбувалося безліч громадянських війн без революцій, особливо за останні 20 років (громадянська війна в Нігерії, у Лівані). Своєю чергою історія наводить приклади революцій без громадянських війн (революція в Японії 60-років ХХ ст., „оксамитові” революції к. 1980-х рр.), що можливо, якщо революція добре підготовлена і обходиться без насильства.

Отже, революції та громадянські війни як складні системи мають загальні основи і функціональні прояви, але змістовне розмежування їх сучасні автори бачать у тому, що революція породжує сплеск стихійного насилля, тоді як громадянська війна оформлює протистояння в організоване завзяте й достатньо тривале збройне протистояння.

Громадянська війна із самого початку породжує низку наслідків, що виявляються в усіх сферах суспільного життя і з часом усе більше і більше накопичуються. Останнє призводить до формування протиріч, які не встигають розв'язуватися, а навпаки консервуються на певний час, і, як наслідок, виникають причини для нових конфліктів.

Систему наслідків війни М. Жилиєв, А. Карім, С. Мосов та С. Сірій представляють з точки зору двох вимірів: процесуального (функціонально-часового) і структурного (еволюційно-об'єктного).

Перший вимір системи наслідків громадянської війни характеризується розгортанням подій у часі і функціональним впливом на суспільство. Відповідно, наслідки виникають із початком збройного протистояння, а з часом збільшуються. До наслідків процесуального виміру відносять такі:

1. Безпосередні (прямі), що з'являються в хронологічних межах збройної боротьби за владу (з моменту початку до часу завершення). Це безпосередній вплив з боку збройного протистояння між протидіючими сторонами на учасників громадянської війни, суспільство та державу. Саме цей вид наслідків є найбільш масштабним: знищення матеріальних ресурсів держави; цивільних і військових об'єктів; населення, що підтримує іншу сторону; деформація морально-психологічного стану суспільства.

2. Підсумкові наслідки громадянської війни: перемога однієї з протиборчих сторін; установлення нового або консервування старого політичного порядку; перебування миротворчих сил до остаточного встановлення порядку тощо.

3. Віддалені (непрямі) наслідки, що проявляються з часом, наприклад, віддалені демографічні наслідки.

Другий вимір наслідків громадянської війни – структурний – дозволяє дослідникам виокремити види наслідків з огляду на вплив збройної боротьби на всі сфери суспільства, тобто відповідно до об'єкта впливу.

Відповідно до таких сфер-систем суспільства, як: географічна (природний базис для існування й виробництва); демосоціальна (відтворення і соціалізація населення); економічна (виробництво, розподіл, обмін, споживання матеріальних благ); політична (доступ до влади, розподіл влади, інтеграція); духовна (виробництво, розподіл, обмін, споживання духовних цінностей, духовна інтеграція); психічна (сукупність інстинктів, почуттів, поглядів, цінностей, норм, переконань, властивих цьому суспільству) (Соколов, с. 95), – дослідники виокремлюють і групи наслідків громадянської війни:

До першої групи належать демосоціальні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на стан і структуру популяції населення держави щодо статі, віку, сімейного стану, етнічної належності, а також зміни відповідно до народжуваності, смертності, міграційних процесів тощо.

3-поміж демосоціальних наслідків насамперед привертають увагу демографічні, а потім пов'язані з ними соціальні. Варто зазначити, що отримання достовірних і систематизованих даних про демографічні наслідки ускладнено низкою об'єктивних причин: відсутня чітка методологія підрахунків демографічних втрат; наявність різноманітних вихідних покликань на відповідні розрахунки, що здійснюються різними статистами; визначення чисельності жертв у кілька етапів і, відповідно, на кожному з них вносяться свої уточнення та виправлення; демографічна статистика має історичний підтекст і пов'язана з ідеологічними, політичними, економічними інтересами та доктринами; свідомі і несвідомі маніпуляції зі статистичними даними. Останнє досить яскраво характеризує В. Староверов: „...у смутні часи завжди та скрізь виникає мода на історію, що зумовлює її ідеологізацію й політизацію, а відповідно, і породжує затьмарені потоки фальсифікацій...” (Староверов, с. 72).

А. Арська поділяє демографічні наслідки війни на прямі (жертви внаслідок дії всіх видів зброї безпосередньо під час війни й деяких видів зброї за межами військових операцій; жертви внаслідок порушення системи життєзабезпечення військ і цивільного населення; застосування смертної кари до дезертирів і бунтарських частин, страти полонених,

заручників; акції залякування; смерть поранених або людей, що втратили здоров'я безпосередньо внаслідок застосування зброї); непрямі (загибель від голоду; загибель безхатченків; загибель від хвороб, що виникли внаслідок війни; загибель внаслідок злочинності, суїциду під впливом стресів війни); а також інші „...варіанти втрат внаслідок війни, що виявляються впродовж тривалого часу і не мають чіткої форми (погіршення здоров'я, моральні випробування населення, психологічні стреси)” (Арська, с. 18–19).

На думку С. Сірого, демографічні втрати під час і після збройного конфлікту доцільніше поділяти на три групи: найближчі (прямі та непрямі, санітарні та незворотні жертви війни й втрати мирного населення); чисельні міграційні потоки; віддалені (спричинені погіршенням умов відтворення населення під час збройного протистояння й у повоєнні роки, а саме: скорочення народжуваності, підвищення дитячої смертності, зниження життєздатності нащадків, погіршення здоров'я жінок, скорочення чисельності чоловічого населення).

Дослідники наголошують, що саме в демографічній площині відлуння війни має найдовший характер, бо воєнні дії призводять не тільки до загибелі населення, а й до збільшення смертності, падіння народжуваності, погіршення здоров'я населення, порушення вікового та статевого балансу. На думку автора, під час схематизації демографічних наслідків громадянської війни необхідно враховувати специфіку останніх: будь-яка громадянська війна більш вбивча з точки зору людських втрат, бо вона вбиває представників протистоячих сторін і цивільного населення, які є громадянами однієї держави; під час громадянської війни гинуть здебільшого молоді, більш дієздатні в соціально-демографічному плані люди, а цивільне населення зазнає ризиків епідемій інфекційних захворювань, внаслідок руйнування державного управління, особливо в медико-санітарній сфері. За підрахунками вчених американського політичного центру, з 1945 р. до 1999 р. у 127 громадянських війнах у 73 країнах загинуло близько 16 млн. людей (Fearon, 2003, р. 75).

До другого аспекту демосоціальних наслідків науковці відносять зміни структури суспільства, передусім розпад соціально-організаційних структур і соціальну дезаптацію, деградацію суспільства. Спостерігається прискорене розшарування суспільства за рівнем доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграція.

Стан суспільства під час громадянської війни, зокрема в момент переходу від однієї системи цінностей до іншої, характеризується тим, що в цей період стара система вже зруйнована, а нова ще не сформувалася. Крім того, лавиноподібно розростаючись, зачіпляючи кровно-родинні зв'язки, внутрішня війна залучає до своєї орбіти все нові

й нові маси населення, змушуючи брати в ній участь і тих, хто спочатку її засуджував або намагався залишитися осторонь. Супроводжуючись неминучим ростом масових механічних рухів людей (мобілізацією, переміщенням військових формувань та цивільного населення тощо), внутрішня війна викликає тимчасовий або постійний розпад соціальних інститутів, маргіналізує соціальний склад суспільства, дезорганізує функціонування як первинних осередків суспільства, перш за все родини, так і більш загальних, включаючи і всю соціальну організацію самого суспільства.

До другої групи належать економічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на виробництво, розподіл, обмін і стан матеріальних благ. До цих наслідків відносять фінансові і матеріальні втрати; руйнування об'єктів господарчого й соціального значення, транспортної інфраструктури, майна фізичних осіб; розрив економічного співробітництва з іншими державами; зростання кримінальної економіки тощо.

Безпосередні економічні витрати та матеріальні руйнування в межах країни, охопленої громадянською війною, поділяються на дві групи: прямі та непрямі. Як свідчить досвід підрахунків, непрямі економічні витрати в разі перевищують прямі. Так, за дослідженнями американських кліометриків К. Голдіна та Ф. Льюїса, сукупність витрат обох урядів під час громадянської війни в США складають 3,3 млрд. дол., крім того, 1,8 млрд. дол., пов'язані з економічними втратами від загибелі людей на війні, та 1,5 млрд. дол. як ціна психологічної пригніченості південців від поразки у війні. Це дає 6,6 млрд. дол. прямих економічних втрат. Що ж стосується непрямих економічних витрат, то вони склали, за підрахунками К. Голдіна та Ф. Льюїса, більше 10 млрд. дол. (Цит. за: Латов, 2004, с. 115). З огляду на наведені вище дані, непрямі економічні витрати перебільшили прямі в 1,5 рази.

До прямих економічних витрат відносять бюджетні або іншого характеру витрати з боку сторони, яка представлена державою (враховуючи особливості початку громадянських війн, такі витрати, як правило, не були заздалегідь заплановані); використання державних резервів, якщо такі були в держав; експропріація матеріальних цінностей у мирного населення, незалежно від того, яку з протиборчих сторін останнє підтримує; руйнування об'єктів виробничого та соціального призначення, інфраструктури, житла, об'єктів культурної спадщини, особливо пам'ятників історії та культури. Руйнування викликають поточні наслідки війни, їх негативний вплив на суспільство може відбуватися впродовж тривалого часу, оскільки відбудова зруйнованого потребує величезних сил, коштів і часу.

До непрямих економічних витрат належать такі: відчуження більшої частини активного населення від виробництва; порушення

зв'язків між містом і селом, між окремими галузями й економічними районами; зниження обсягу заощаджень; зміна структури споживання сировинних та інших матеріальних ресурсів; інфляція, збільшення грошової маси та поява нових грошових одиниць, що випростовуються протиборчою стороною. Непрямі економічні витрати приховані і на побутовому рівні непомітні, однак через деякий час вони здатні проявитися у вигляді зниження рівня освіти та погіршення стану здоров'я кількох майбутніх поколінь, загального зниження рівня інтелектуального потенціалу нації, погіршення якості життя загалом усього населення країни.

Громадянські війни призводять не тільки до прямих і непрямих економічних витрат, а й до змін у світовому господарстві або господарстві окремого регіону та витрат міжнародних організацій і врегулювання гуманітарної кризи в межах території збройного конфлікту.

Третя група – політичні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на сукупність політичних суб'єктів (еліт, державу, партії, суспільно-політичні організації) та відносини між ними. До цих наслідків відносяться ослаблення держави, падіння міжнародного престижу, зміни співвідношення сил в окремому регіоні; воєнно-стратегічні наслідки, пов'язані із застосуванням збройного насилля протиборчими сторонами або третьою стороною.

З-поміж наукового дискурсу можна охарактеризувати кілька підходів до виокремлення різновидів політичних наслідків, залежно від певних критеріїв, що дозволить розглянути політичні наслідки системно й різновекторно: в історичній, просторовій, хронологічній та інших площинах.

Для виокремлення політичних наслідків громадянських війн доцільно застосувати підхід М. Жиляєва, згідно з яким соціально-політичні наслідки внутрішніх війн з огляду на часовий вимір і підсумкові результати можна поділити на три групи: поточні, підсумкові політико-юридичні; віддалені геополітичні наслідки.

1. Поточні політичні наслідки: зміни в соціальній і політичній структурах суспільства (прискорене розшарування суспільства за рівнями доходів; зникнення меж середнього класу; зростання люмпенізованих і маргінальних прошарків; міграції; обмеження громадянських прав і свобод, перетворення країни в єдиний бойовий табір); зростання ролі держави (створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спеціальних служб; централізація управління економікою; обмеження демократії; жорстка регламентація видавничої діяльності або її обмеження; звичайними стануть примус, надзвичайне вирішення питань, насильство); зміна перебігу і спрямованості соціальних процесів (зростання популярності радикальних політичних рухів; зростання антивоєнних рухів; деградація суспільства).

2. Підсумкові (політико-юридичні наслідки): зміни кордонів і територій; розпад і виникнення нових державних утворень. Згадаємо наслідки громадянської війни в Росії: зміни складу, розпад або створення нових коаліцій.

3. Віддалені (геополітичні) підсумки: створення або розпад міжнародних організацій; глобальні зміни у співвідношенні сил на світовій арені; формування нового воєнно-політичного стану.

Подібного підходу дотримується і С. Сірій, який запропонував такий поділ наслідків:

1. Поточні наслідки: регламентація суспільно-політичних процесів; підвищення ролі держави; деградація суспільства, зростання громадських і політичних рухів і організацій; звуження політичних відносин між політичними інститутами, суб'єктами політичного життя; жорстка регуляція діяльності і поведінки людей, об'єднань, державних органів; призупинення, обмеження в діяльності засобів масової інформації; зрощення ВПК з державними структурами; створення надзвичайних органів управління; розширення повноважень спецслужб; обмеження демократії.

2. Підсумкові наслідки: ослаблення держави; руйнація політичного режиму; втрата територіальної цілісності; втрата державної незалежності; падіння міжнародного престижу.

3. Віддалені: створення і розпад міжнародних організацій; глобальні зміни сил на світовій арені; формування нової системи відносин.

Аналіз наведених класифікацій доводить, що за підсумками громадянської війни держава не може повернутися до довоєнного суспільно-політичного ладу, бо більшість деформацій, які відбулися внаслідок воєнного стану суспільства, стають незворотними.

Четверту групу складають екологічні наслідки, які відображають вплив громадянської війни на природне середовище, на регіональні й локальні екосистеми. До цих наслідків дослідники А. Приборович, В. Молчанов, М. Судо, Р. Мамін відносять руйнування гребель на річках і водосховищах; знищення об'єктів рослинного і тваринного світу; застосування зброї масового знищення; забруднення ґрунтів і водних ресурсів; нераціональне використання природних ресурсів.

Екологічні наслідки поділяються на прямі (руйнування ґрунтів і біологічного різноманіття; зміна рельєфу внаслідок побудови захисних споруд; знищення лісів; забруднення навколишнього середовища, повітря, підземних вод паливно-мастильними матеріалами, стоками, відходами) і непрямі (виникнення осередків забруднення; повітряна і водна ерозія; збільшення ґрунтів для поховань; нещадна експлуатація природних ресурсів; акумуляція важких металів і шкідливих речовин у повітрі та воді; глибокі зміни різних властивостей ґрунтів, засолення ґрунтів, спустошення).

Громадянські війни призводять до порушення балансу довкілля, що є однією з умов виживання, збереження та розвитку людства. Особливу загрозу для природного середовища несе застосування хімічної і бактеріологічної зброї під час громадянських війн, застосування якої призводить до того, що стратегічні ресурси стають непридатними для застосування і виникає потреба правового механізму захисту таких ресурсів. Військові дії під час конфліктів призводять до погіршення стану навколишнього середовища, збільшується рівень епідемічних ризиків і спостерігається руйнування екосистем.

П'ята група – це духовні наслідки, що відображають вплив громадянської війни на духовну діяльність, духовні відносини, духовну життєдіяльність суспільства, тобто на єдність духовної свідомості, духовної діяльності та духовних інститутів, зокрема й відображення подій громадянської війни в пам'ятках культури.

Громадянська війна вносить зміни до „базового типу особистості”, які неоднаково виявляються в різних соціальних верствах, залежно від належності особи до тієї чи тієї субкультури (Михайлюк, 1999, с. 92). Відповідні процеси найбільше проявляються під час внутрішньої війни, яка ведеться малоорганізованими, напіванархічними масами збройних супротивників, які відчують ненависть один до одного, напружені ідеями націоналізму або класового антагонізму.

Відбувається формування особливого світогляду військових з досить різними системами цінностей. У поглядах воїнів втрачає свою значущість життя, відбувається знецінення власного життя та життя ворога. Останнє нівелює ставлення до „благородних” і „злочинних” форм насилля. Поряд з ідейною непримиримістю та політичною мотивацією поведінки постає особиста помста. Помста за родичів і близьких, за знищення з боку солдат, за зірвані погони, за матеріальні втрати.

У світогляді учасників протиборчих сторін терор визнається доблестю, солдати та офіцери згодні брати участь у карательно-терористичних акціях проти цивільного населення. Всілякі пограбування (розбій, самозабезпечення, „реквізиція”) стають повсякденним явищем. Простежується прагнення до власного збагачення, особливо з-поміж примусово мобілізованих. Неминучим наслідком падіння моральності стає різке падіння дисципліни, особливо не в бойовій обстановці.

Остання група наслідків – психічні, які відображають вплив громадянської війни на психологічний стан окремого індивіда, групи, всього населення держави загалом. Екстремальні умови зовнішньої війни, внутрішнього збройного конфлікту (громадянської війни) призводять до змін морально-психологічного клімату всього суспільства, поведінки окремих груп і індивідів. Змінюються психологічний стан і внутрішній світ людини, моделі поведінки, „...ставлення до ворога” (Сенявська, 2010), відбувається так звана „...ланцюгова реакція: терор – насилля – жорстокість” (Разінков, 2011, с. 157).

До психічних наслідків громадянської війни слід віднести такі: поточні (розповсюдження масових настроїв, пов'язаних зі збройним насиллям; ідеологічна боротьба між протиборчими сторонами), віддалені (поява соціально-психологічних синдромів; формування реваншистських настроїв у представників переможеної сторони).

В умовах громадянської війни свідомість основної маси населення характеризується такими рисами, як: крайня нестійкість, часті переходи від страху до агресії, намагання збагатитися за чужий рахунок; перерозподілом власності, здатністю до локалізації негативних психологічних комплексів на „образі ворога”, невпевненість у майбутньому, одночасно готовність віддати життя за свою ідею, свій „новий” / „старий” світ, формування мілітаризованої свідомості.

До психічних наслідків дослідники відносять також прояви соціально-психологічних синдромів, недовірливе ставлення до навколишнього світу, соціальну відгородженість, відчуженість, відчуття спустошеності, безнадії та постійної загрози. Ці ознаки призводять до дезадаптації в міжперсональному, соціальному і професійному функціонуванні. Після повернення до мирного життя у більшості людей, які брали участь у військових діях, зберігалися переживання подій бойових часів, з'являлися роздратованість і спалахи гніву, порушення сну, кошмарні сновидіння, почуття загрози, загальна напруженість, конфліктність у професійній, сімейній і соціальних сферах, наростало негативне ставлення до соціальних структур суспільства, погіршення спілкування з іншими. А рисами, що вивільняються внаслідок загальної ненависті між громадянами однієї країни, „стають прояви групового нарцисизму та некрофілії, фанатизму, жорстокості, асоціальності, нестійкості, конформізму” (Михайлюк, 1999, с. 91).

Під час воєнних дій і безпосередньо громадянської війни відбуваються зміни в масовій свідомості населення, яке розділено на протиборчі групи. На думку Р. Хісамундінова, В. Гальцова, свідомість людини формується під дією ціннісних настанов (уявлення про справедливість збройної боротьби, переконання в правоті своєї справи, ставлення до ворога, до товаришів по зброї, до цивільного населення, до майбутнього шляху розвитку суспільства).

Представники політології, філософії, історії, економіки, психології та природничих наук визначили, що наслідки громадянської війни є двовимірною системою, що складається з об'єднаних підсистем факторів, які виникають послідовно і відображають процесуальний і структурний виміри.

Процеси глобалізації призводять до збільшення частки в громадянських війнах інформаційної боротьби, яка характеризується проведенням заходів, пов'язаних зі встановленням інформаційної переваги. Якщо говорити про класичні громадянські війни, то інформаційна боротьба являє собою: „...розповсюдження інформації в

невигідному ракурсі для протиборчої сторони; розповсюдження свідомо неправдивої інформації, що не відповідає дійсності; демонстративні дії, здатні ввести в оману протилежну сторону; імітація, спрямована на досягнення цілей дезінформації; комплексна протидія протиборчій стороні в отриманні достовірної інформації” (В. Орлянський, 2002, с. 46).

Останнім часом володіння інформацією перетворилося в невичерпний ресурс, застосування якого дозволяє значно збільшити управління всіма життєвими сферами. Перебіг сучасних громадянських війн безпосередньо залежить від інформаційного простору і розстановки на ньому сил протиборчих сторін. Вплив засобів масової інформації (ЗМІ) на динаміку громадянських війн здійснюється в двох напрямках: оперативне інформування про події, „...жорстка боротьба з витокм інформації” (Дагасва, 2006, с. 44). Сьогодні ЗМІ та інтернет-мережі використовуються для розповсюдження інформації про збройну боротьбу, кожна з протиборчих сторін докладає максимум зусиль, щоб забезпечити сприятливе для себе висвітлення подій.

Сьогодні існує кілька зарубіжних проектів, реалізація яких спрямована на створення характеристик і баз даних внутрішніх конфліктів, політичних режимів і революційних перетворень за допомогою кількісного аналізу. У процесі реалізації проектів за основу використовують оціночні змінні. На жаль, останні досить часто мають суб’єктивний характер і залежать від підходу конкретного дослідника, і тому в межах одного проекту досить важко співвідносити індекси країн. Найбільш відомим є проект Уппсальського університету: енциклопедія конфліктів інституту з вивчення миру і конфліктів (396), який започатковано 1970 р. Головна мета останнього – накопичення даних про збройні конфлікти за участю недержавних акторів і здійснення миротворчої діяльності у світі з другої половини ХХ ст. й до сьогодення. Для характеристики громадянської війни враховуються такі параметри:

- а) кількість конфліктів у країні;
- б) тип конфлікту;
- в) об’єкт протиріч між протиборчими сторонами;
- г) актори конфлікту (державні й недержавні);
- г) початок та інтенсивність конфлікту;
- д) кількість загиблих воєнних і цивільних осіб;
- е) територія, що охоплена військовими діями;
- є) перемови й участь у них посередників, склад останніх;
- ж) мирні угоди (текст і синопсис, дата підписання, сторони, що підписали угоду, результативність мирного процесу);
- з) дата завершення конфлікту;
- и) розмір військ, які брали участь у сутичках.

Перевагами цього проекту є наявність масиву інформації про конфлікти, до яких відносять і громадянські війни, але, на жаль, ця інформація має суто описовий характер і в кращому випадку відображає

загальні тенденції (залежність кількості загиблих від інтенсивності воєнних дій, ескалація конфлікту внаслідок втручання сусідніх країн тощо).

На думку автора, проект не враховує втручання іноземних держав до перебігу громадянської війни у вигляді інтервенції, вплив збройного протистояння на зовнішню політику держави або коаліції держав, діяльність міжнародних організацій, що відображає наявність зовнішньополітичного фактору в громадянській війні.

Є. Варга, Г. Астаф'єв, Б. Нікіфоров на прикладі громадянської війни в Росії, Іспанії, Китаї, Домініканській Республіці доводять, що особливу небезпеку для існування держави несе в собі воєнна інтервенція з боку ключових гравців світу чи регіону, оскільки безпосередньо втручаються у справи суверенної держави.

На думку А. Абашидзе, В. Гусейнова, Т. Бордачева, втручання у внутрішні справи держав у вигляді ж гуманітарної інтервенції є досить актуальним явищем у системі міжнародних відносин, механізм якого розроблено міжнародними організаціями світового і регіонального рівня, що відіграє важливу роль у підтриманні глобальної та регіональної безпеки. Безперечним є те, що гуманітарна інтервенція стала елементом світового політичного процесу в сучасній системі міжнародних відносин і стосується двох сфер: захисту прав людини і застосування миротворчих збройних сил для вирішення внутрішніх збройних конфліктів. Але гуманітарна інтервенція все ж таки несе загрозу використання державами збройного втручання з гуманітарних причин у власних інтересах.

Для врегулювання громадянських війн світове співтовариство створило певні механізми. На сьогодні К. Доккен, У. Дух, А. Куперман, А. Гудман, Ч. Алгер, Д. Бойман, К. Балдинюк виокремлюють такі шляхи, як: урегулювання конфлікту самими протиборчими сторонами або врегулювання за допомогою третьої сторони. Принагідно відзначимо, що під третьою стороною мають на увазі насамперед посередників, у ролі яких усе частіше виступають спеціальні місії та миротворчі збройні сили міжнародних організацій. Останнє представляє собою так званий міжнародний вимір врегулювання таких збройних конфліктів, як громадянська війна.

Однією з форм участі третьої сторони у вирішенні громадянської війни є організація переговорів між протиборчими сторонами. На думку О. Шарафієвої, переговорний процес досить тривалий, оскільки досягти компромісу необхідно за низкою важливих питань, починаючи зі становища біженців і завершуючи питаннями політичної перебудови післявоєнної держави.

Кожен із шляхів урегулювання має свої недоліки, і навіть ООН не завжди здатна сприяти вирішенню конфлікту. Так, остання для підпорядкування деескалації та врегулювання збройних конфліктів найчастіше застосовувала такі тактичні заходи, як: примушення до миру

(стратегія балансу сил і стратегія вибір переможця), і це призводило, як свідчить приклад громадянської війни в Руанді й Ліберії, до зворотних результатів і провалу місії вирішення конфліктної ситуації. Невдалим виявилось і співробітництво М'янми з Комісією ООН з прав людини й апаратом Генерального секретаря ООН. Роль ООН у вирішенні проблем громадянської війни в Бірмі (з 1989 р. М'янми) (1968–1995 рр.) виявилася незначною (Сімонія, 2009, с. 97).

Окреслена ситуація, як зазначають І. Арцибасов, В. Бліщенко, К. Доді, Б. Мбатна, безпосередньо пов'язана з тим, що застосування норм міжнародного права, які регулюють збройні конфлікти, щодо громадянської війни є ускладненим. На сьогодні жоден міжнародний документ не містить поняття „громадянська війна”, але визначає основні риси неміжнародного збройного конфлікту.

Отже, аналіз, інтерпретація проблематики громадянської війни дозволяє зробити такі висновки: по-перше, у науковій літературі простежується усвідомлення та відображення історичної практики громадянської війни як значущої події, що визначає майбутню долю держави на певному етапі розвитку; по-друге, спостерігається певна розпорошеність досліджень за метою, завданнями, позиціями авторів; по-третє, відсутнє соціально-політичне та історичне узагальнення громадянської війни як суспільно-політичного феномену.

Список використаної літератури

1. **Абашидзе А. Х.** Международно-правовые проблемы вмешательства. *Моск. журн. междунар. права*. 2006. № 1. С. 360–373.
2. **Алиев У. С.** Сущность и основные формы вооруженного насилия в современную эпоху : лекция, прочит. в Воен.-полит. акад. М. : ВПА, 1979. 48 с.
3. **Аль Амир Хасан Абдуль Карим** Война и общество. Социально-демографический аспект : автореф. дис... канд. социол. наук : 22.00.04. Рос. акад. наук, Ин-т соц.-полит. исследований. М., 1993. 22 с.
4. **Арская Л. П.** Войны и продовольственные кризисы. М., 2005. 176 с.
5. **Артюх П. И.** Современный мировой революционный процесс и война : дис... д-ра полит. наук : 23.00.02. Киев, 1993. 227 л.
6. **Арцибасов И. Н.,** Егоров С. А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М. : Междунар. отношения, 1989. 244, (1) с.
7. **Балдинюк О. В.** Громадянська війна в Сомалі: здобутки і невдачі військово-гуманітарних акцій ООН. *Акт. проблеми міжнар. відн. : зб. наук. пр.* 2000. Вип. 17 (ч. I).
8. **Шарафиева О. Х.** Гражданская война в Таджикистане 1990–1997 гг. : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.03. Томск, 2010. 28 с.
9. **Бельков О. А.** Понятие „война” и его аберрации в отечественном дискурсе. *Власть*. 2009. № 9. С. 4–8.
10. **Блищенко В. И.,** Солнцева М. М. Региональные конфликты и международное право (вторая половина XX – начало XXI века). М. : Издат. дом „Городец”, 2005. 495 с.

- 11. Бордачев Т. В.** Миротворческая и гуманитарная интервенция и ее место в поддержании глобальной и региональной безопасности. Современные теории и практический опыт : дис. ... канд. политол. наук : 23.00.04. СПб., 1998. 276 с.
- 12. Букалова С. В.** Происхождение войны: актуальные теоретические и прикладные аспекты. *Среднерус. вестн. обществ. наук.* 2009. № 4. С. 178–183.
- 13. Варга Е. С.** Португалия и фашистская интервенция в Испании. М. : Партиздат, 1937. Обл., 32 с.
- 14. Васильченко В. В.** Феномен политического протеста: сущность, традиции и инновации. *Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. История и полит. науки.* 2015. № 2. С. 212–219.
- 15. Гальцов В. И.** Гражданская война и массовое историческое сознание: эволюция стереотипов. *Россия от Первой мировой войны до образования СССР.* Самара ; М., 2011. Вып. 1. С. 105–123.
- 16. Глухова А. В.** Политические конфликты: основания, типология, динамика : (теоретико-методологический анализ). М. : Эдиториал УРСС, 2000. 277 с.
- 17. Гуров А. А.** Социально-экономические корни и причины войн : метод. рекомендации. М., 1978. 36 с.
- 18. Гусейнова С. Д.** Динамика взаимовлияния религии и войны в процессе развития истории. *Актуал. проблемы гуманитар. и естеств. наук.* 2009. № 12. С. 41–46.
- 19. Дагаева З. В.** Влияние журналистики на динамику вооруженных конфликтов. *Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Сер. Литературоведение, журналистика.* 2006. № 1. С. 44–50.
- 20. Даниленко И. С.** Геополитика и мирно-военные отношения. *Геополитика: теория, история, практика* : тр. I Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 24 апр. 2012 г.). М. : АНО Науч.-издат. центр „ПРОСТРАНСТВО И ВРЕМЯ”, 2012. Вып. 1. С. 78–84.
- 21. Демин Г. И.** Гражданские войны современной эпохи : автореф. дис... д-ра филос. наук : 09.00.02. М., 1986. 40 с.
- 22. Доди К. В.** Развитие международно-правовых норм, касающихся вооруженных конфликтов немеждународного конфликта : дис... канд. юрид. наук : 12.00.11. Киев, 2010. 239 с.
- 23. Емельянов А.** Современная конфликтность в Африке. *Международ. процессы.* 2006. Т. 4. № 2. С. 78–89.
- 24. Жилиев М. Л.** Социально-философский анализ последствий войн и военных конфликтов XX-го века : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 1996. 174 л.
- 25. Захарченко Г.** Гражданская война как основа и составляющая революции. *Гражданская война в России (1917–1922 гг.): взгляд сквозь десятилетия* : сб. материалов науч. конференции. Самара : Ас Гард, 2009. С. 123–134.
- 26. Зимина В. Д.** Гражданская война 1918–1920 гг. как политический конфликт в развитии российской государственности. *Новый ист. вестник.* 2004. № 11. С. 214–232.
- 27. Кара-Мурза С.** Революция или гибель. URL : <http://www.kara-murza.ru/books/articles/z-revol.html>.
- 28. Донченко С.** Початок громадянської війни в Україні. *Україна: Сторінки історії, політики, економіки* : зб. ст., присвяч. 75-річчю створення вузу. Дніпродзержинськ, 1995. С. 16–21.
- 29. Клименко А. Ф.** К вопросу о теории военных конфликтов. *Воен.*

- мысль*. 1992. № 10. С. 24–35. **30. Коваленко Б. В.**, Пирогов А. И., Рыжов О. А. Политическая конфликтология. М. : Ижица, 2002. 398 с.
- 31. Костюхин А.** Сирия: гражданская война или реализация стратегии 4 gw. *Мир и политика*. 2012. № 12. URL : www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012. **32. Кутявина Е. Е.** Причины этнических конфликтов. *Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. Сер. Соц. науки*. 2006. № 1. С. 241–248. **33. Ліхацька Н. М.** Соціально-філософське дослідження можливих причин війн. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 89. С. 148–151. **34. Мамин Р. Г.** Экология войны. М. : Экономика, 2011. 492 с. **35. Мбатна Б.** Неждународный вооруженный конфликт и международное гуманитарное право : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.10. М., 1985. 16 с. **36. Медведев Е. В.** Роль народных масс в современных войнах. М. : Воениздат, 1960. 84 с.
- 37. Михайлюк О. В.** Про деякі особливості соціальної психології часів революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). *Зб. наук. пр. молодих вчених*. Дніпропетровськ : „Арт-Пресс”, 1999. Вип. 1 : Історія. С. 85–93.
- 38. Молчанов В.** Техника убивает природу. URL : www.read.in.ua/book/199533/?_razdel=23&p=196. **39. Мосов С. П.** Война или мир – выбор за человечеством. Киев : Румб, 2007. 261 с. **40. Насиновский В. Е.** Вооруженные конфликты: Поиск решений. М. : Объед. ред. МВД РФ, 1996. 126 с. **41. Никифоров Б. С.** Интервенция США в Доминиканской республике. М. : Знание, 1966. 32 с. **42. Орлянский В. И.** Вооруженная и информационная борьба: сущность и взаимосвязь понятий. *Воен. мысль*. 2002. № 6. С. 42–47. **43. Ососков Г. В.** Источники и причины войн: соц.-филос. анализ : дис... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 1996. 254 с. **44. Приборович А. А.** Экологический контекст современных военных конфликтов. *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения* : науч. сб. по материалам 1 Междунар. науч.-практ. Интернет-конференции. Минск : БГУ, 2011. С. 148–153. **45. Разиньков М. Е.** Причины, формы, психологические последствия проявлений „боевой жестокости” в гражданской войне. *Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопр. теории и практики*. 2011. № 5. Ч. 2. С. 156–160. **46. Розов Н. С.** Природа войны: макросоциологический анализ сущности и причин массового организованного насилия. *Гуманитар. вектор. Сер. Педагогика, психология*. 2009. № 1. С. 29–39.
- 47. Рыбкин Е. И.** Война и политика в современную эпоху. М. : Воениздат, 1973. 143 с. **48. Рябова Е. В.** Роль природных ресурсов в возникновении конфликтов. *Соврем. исслед. соц. проблем*. 2012. № 8. URL: <http://puma/article/n/rol-prirodnih-resursov-v-vozniknovenii.konfliktov>. **49. Семенова Т. Н.** Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны. М., 2014. 193 с. **50. Сенявская Е. С.** Психология войны в XX веке как историко-теоретическая проблем. URL: www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory

- [/Ed2/nhjtr3.htm](#). **51. Серебрянников В. В.** Основы марксистско-ленинского учения о войне и армии. М. : Воениздат, 1982. 175 с.
- 52. Сидорова Г. М.** Проблема конфликтов в Центральной Африке в контексте борьбы за природные ресурсы (на примере Демократической Республики Конго – ДРК). *Вестн. МГОУ. Сер. История и полит. науки*. 2011. № 2. С. 239–245. **53. Симония А. А.** ООН и Мьянма/Бирма. *Юго-Вост. Азия: актуал. проблемы развития*. 2009. № 13. С. 96–116.
- 54. Сірий С. В.** Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дис... канд. політ. наук: 23.00.04. Київ, 2007. 232 с. **55. Смит Д.** Причины и тенденции вооруженных конфликтов. *Этнополитический конфликт: пути трансформации : настол. кн. Бергхоф. центра*. М. : Наука, 2007. С 116–131.
- 56.** Социальная философия / С. В. Соколов. М. : ЮНИТИ, 2003. 440 с.
- 57. Староверов В. И.** Россия над бездной: мнимый и реальный геноцид. М., 1990. 242 с. **58. Судо М. М.** Экологические и социальные последствия силового решения югославского конфликта. URL : www.rus-stat.ru/stat/3752000_6.pdf. **59. Тюшкевич С. А.** Философия и военная теория. М. : Наука, 1975. 312 с. **60. Федоров А. Е.** Влияние геологических факторов на вооруженные конфликты 1945–2010 гг. *Пространство и Время*. 2011. № 2. С. 159–171. **61. Федосеев С.** Причины и механизм возникновения войн и вооруженных конфликтов. *Analytic*. 2005. № 3. С. 25–34. **62. Хисамутдинова Р. Р.** Психология человека на войне. *Вестн. Омского гос. университета*. 2006. № 4. С. 64–70. **63. Хмара Н. И.** Гражданская война как форма политической борьбы : автореф. дис... канд. филос. наук : 620. М., 1971. 30 с.
- 64. Черняховский С. Ф.** Смутьяны и граждане. *Власть*. 2011. № 1. С. 39–41. **65. Шлезингер А. М.** Циклы американской истории. М. : Изд. группа „Прогресс” Прогресс-Академия, 1992. 687 с. **66. Шульц Э. Э.** „Утопия”, „Национализм” и „Интернационализм” как основа радикальных массовых форм социального протеста. *Вест. Сев. (Аркт.) федер. ун-та. Сер. Гуманитар. и соц. науки*. 2015. № 1. С. 35–43. **67. Alger Ch., Bulding Peace: A Global Learning Process.** Diamond L., Plattner M. *Nationalist M. Ethnic Conflict and Democracy*. L., 1994. P. 35.
- 68. Armitage D.** Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions? URL: http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf. **69. Brinton C.** The anatomy of revolution. Rev. and expanded ed. New York : Vintage Books, 1965. 310 p. **70. Byman D. L.** Keeping the peace: lasting solutions to ethnic conflicts. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2002. 280 p.
- 71. Dixon J.** What causes civil wars? Integrating quantitative research findings. *Int. Stud. Rev.* 2009. Vol. 11, 4. P. 707–735. **72. Djankov S.** The causes of civil war. URL: www.doingbusiness.org/Features/~/_media/FDPDKM/Doing%20Business/Documents/Miscellaneous/TBD/Causes-of-CivilWars.pdf. **73. Dokken K.** African security politics redefined. 1st ed. New York :

Palgrave Macmillan, 2008. xiv, 247 p. **74. Duch W.** The Evolution of UN Peacekeeping: Case Studies and Comparative Analyses. N.Y., 1999. 247 p. **75. Fearon J. D., Laitin D. D.** Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*. 2003. Vol. 97. № 1. P. 75. URL: www.web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/apsa011.pdf. **76. Kuperman A. J.** Rwanda in retrospect. *Foreign Aff.* 2000. Vol. 79. N 1. P. 94–118.

References

1. Abashidze, A. Kh. (2006). Mezhdunarodno-pravovyye problemy vmeshatelstva [International legal problems of interference]. *Moskovskij žurnal mezhdunarodnogo prava*, 1, 360–373. [in Russian]. **2. Aliyev, U. S.** (1979). *Sushchnost i osnovnyye formy vooruzhennogo nasiliya v sovremennuyu yepokhu : leksiya, pročit. v Voen.-polit. akad* [Essence and main forms of armed violence in the modern era: lecture, read. in the military-polit. Acad.]. Moscow : VPA [in Russian]. **3. Al Amir Khasan Abdul Karim.** (1993). *Voyna i obshchestvo. Sotsialno-demograficheskiy aspekt* [War and society. Socio-demographic aspect]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Institute of Socio-Political Research of the Russian Academy of Sciences, Moscow. [in Russian]. **4. Arskaya, L. P.** (2005). *Voyny i prodovolstvennyye krizisy* [War and food crises]. Moscow. [in Russian]. **5. Artyukh, P. I.** (1993). *Sovremennyy mirovoy revolyutsionnyy protsess i voyna* [The modern world revolutionary process and war]. (Doctor's thesis). V.M.Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Russian]. **6. Artsibasov, I. N., Yegorov, S. A.** (1989). *Vooruzhennyy konflikt: pravo, politika, diplomatiya* [Armed conflict: law, politics, diplomacy]. Moscow : Mezhdunar. otnosheniya. [in Russian]. **7. Baldinyuk, O. V.** (2000). Gromadyanska viyna v Somali: zdobutki i nevdachi viyskovo-gumanitarnikh aktsiy OON [The civil war in Somalia: the achievements and failures of the UN military-humanitarian action]. *Aktual'ni problemi mižnarodnih vidnosin*, 17 (part I). [in Ukrainian]. **8. Sharafiyeva, O. Kh.** (2010). *Grazhdanskaya voyna v Tadjikistane 1990–1997 gg.* [Civil war in Tajikistan 1990–1997]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Tomsk State University, Tomsk. [in Russian]. **9. Belkov, O. A.** (2009). Ponyatiye „voyna” i yego aberratsii v otechestvennom diskurse [The concept of "war" and its aberration in the domestic discourse]. *Vlast'*, 9, 4–8. [in Russian]. **10. Blishchenko, V. I., Solntseva, M. M.** (2005). *Regionalnyye konflikty i mezhdunarodnoye pravo (vtoraya polovina XX – nachalo XXI veka)* [Regional conflicts and international law (second half of the XX - beginning of the XXI century)]. Moscow : Izdat. dom „Gorodets”. [in Russian]. **11. Bordachev, T. V.** (1998). *Mirotvorcheskaya i humanitarnaya interventsia i yeye mesto v podderzhanii globalnoy i regionalnoy bezopasnosti. Sovremennyye teorii i prakticheskiy opyt* [Peacekeeping and humanitarian intervention and its place in maintaining

global and regional security. Modern theories and practical experience]. (Candidate's thesis). Saint Petersburg State University, Saint Petersburg. [in Russian].

12. Bukalova, S. V. (2009). Proiskhozhdeniye voyny: aktualnyye teoreticheskiye i prikladnyye aspekty [The Origin of the War: Actual Theoretical and Applied Aspects]. *Srednerusskij vestnik obščestvennykh nauk*, 4, 178–183. [in Russian].

13. Varga, E. S. (1937). *Portugaliya i fashistskaya interventsia v Ispanii* [Portugal and fascist intervention in Spain]. Moscow : Partizdat. [in Russian].

14. Vasilchenko, V. V. (2015). Fenomen politicheskogo protesta: sushchnost, traditsii i innovatsii [The phenomenon of political protest: essence, traditions and innovations]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ Istorîa i politicheskie nauki*, 2, 212–219. [in Russian].

15. Galtsov, V. I. (2011). Grazhdanskaya voyna i massovoye istoricheskoye soznaniye: yevolyutsiya stereotipov [Civil war and mass historical consciousness: the evolution of stereotypes] in *Rossiya ot Pervoy mirovoy voyny do obrazovaniya SSSR* [Russia from World War I to the formation of the USSR.]. (Issue 1, pp. 105–123). Samara ; Moscow. [in Russian].

16. Glukhova, A. V. (2000). *Politicheskiye konflikty: osnovaniya, tipologiya, dinamika : (teoretiko-metodologicheskii analiz)* [Political conflicts: foundations, typology, dynamics: (theoretical and methodological analysis)]. Moscow : Yeditorial URSS. [in Russian].

17. Gurov, A. A. (1978). *Sotsialno-ekonomicheskiye korni i prichiny voyn* [Socio-economic roots and causes of war]. Moscow. [in Russian].

18. Guseynova, S. D. (2009). Dinamika vzaimovliyaniya religii i voyny v protsesse razvitiya istorii [Dynamics of the mutual influence of religion and war in the development of history]. *Aktual'nye problemy gumanitarnykh i eşteticheskikh nauk*, 12, 41–46. [in Russian].

19. Dagayeva, Z. V. (2006). Vliyaniye zhurnalistiki na dinamiku vooruzhennykh konfliktov [The influence of journalism on the dynamics of armed conflict]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Seriâ Literaturovedenie, zhurnalistika*, 1, 44–50. [in Russian].

20. Danilenko, I. S. (2012). Geopolitika i mirno-voynnyye otnosheniya [Geopolitics and peace-military relations]. Proceedings of the I International scientific-practical Conference '12: *Geopolitika : teoriya, istoriya, praktika* [Geopolitics : theory, history, practice]. (pp. 78–84). Moscow. [in Russian].

21. Demin, G. I. (1986). *Grazhdanskiye voyny sovremennoy yepokhi* [Civil wars of the modern era]. (Extended abstract of Doctor's thesis). Military-Political Academy named after V. I. Lenin, Moscow, 1986. [in Russian].

22. Dodi, K. V. (2010). *Razvitiye mezhdunarodno-pravovykh norm, kasayushchikhsya vooruzhennykh konfliktov nemezhdunarodnogo konflikta* [Development of international legal norms relating to armed conflicts of non-international conflict]. (Candidate's thesis). Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv. [in Russian].

23. Yemelyanov, A. (2006). Sovremennaya konfliktnost v Afrike [Modern conflict in Africa]. *Meždunarodnye processy*, vol. 4, 2, 78–89. [in Russian].

24. Zhilyayev, M. L. (1996). *Sotsialno-*

filosofskiy analiz posledstviy voyn i voyennykh konfliktov XX-go veka [Socio-philosophical analysis of the consequences of wars and military conflicts of the twentieth century]. (Candidate's thesis). Military Academy named after F. E. Dzerzhinsky, Moscow. [in Russian]. **25. Zakharchenko, G.** (2009). *Grazhdanskaya voyna kak osnova i sostavlyayushchaya revolyutsii* [Civil war as the basis and component of the revolution]. Proceedings of scientific Conference '09: *Grazhdanskaya voyna v Rossii (1917–1922 gg.): vzglyad skvoz desyatiletie* [The Civil War in Russia (1917–1922) : a look through decades]. (pp. 123–134). Samara. [in Russian]. **26. Zimina, V. D.** (2004). *Grazhdanskaya voyna 1918–1920 gg. kak politicheskii konflikt v razvitii rossiyskoy gosudarstvennosti* [Civil war of 1918–1920. as a political conflict in the development of Russian statehood]. *Novyj istoricheskij vestnik*, 11, 214–232. [in Russian]. **27. Kara-Murza, S.** (1999). *Revolutsiya ili gibel* [Revolution or death]. Retrieved from <https://www.kara-murza.ru/books/articles/z-revol.html>. [in Russian]. **28. Donchenko, S.** (1995). *Pochatok gromadyanskoï viyni v Ukraini* [The beginning of civil war in Ukraine] in *Ukraina: Storinky istorii, polityky, ekonomiky* [Ukraine: Pages of history, politics, economics]. (pp. 16–21). Dniprodzerzhinsk. [in Ukrainian]. **29. Klimenko, A. F.** (1992). *K voprosu o teorii voyennykh konfliktov* [On the Theory of Military Conflict]. *Voennaâ mysl'*, 10, 24–35. [in Russian]. **30. Kovalenko, B. V., Pirogov, A. I., & Ryzhov, O. A.** (2002). *Politicheskaya konfliktologiya* [Political conflictology]. Moscow : Izhitsa. [in Russian]. **31. Kostyukhin, A.** (2012). *Siriya : grazhdanskaya voyna ili realizatsiya strategii 4 gw* [Syria : the Civil War or the Implementation of the 4 gw Strategy]. *Mir i politika*, 12. Retrieved from <https://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/m12-2012>. [in Russian]. **32. Kutyavina, E. E.** (2006). *Prichiny yetnicheskikh konfliktov* [Causes of ethnic conflicts]. *Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N. I. Lobačevskogo. Seria social'nye nauki*, 1, 241–248. [in Russian]. **33. Likhatska, N. M.** (2006). *Sotsialno-filosofske doslidzhennya mozhlivikh prichin viyn* [Socio-philosophical study of the possible causes of wars]. *Kultura narodov Pričernomor'â*, 89, 148–151. [in Ukrainian]. **34. Mamin, R. G.** (2011). *Yekologiya voyny* [Ecology of war]. Moscow : Yekonomika. [in Russian]. **35. Mbatna, B.** (1985). *Nemezhdunarodnyy vooruzhennyy konflikt i mezhdunarodnoye gumanitarnoye pravo* [Non-international armed conflict and international humanitarian law]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Peoples' Friendship University named after Patrice Lumumba, Moscow. [in Russian]. **36. Medvedev, E. V.** (1960). *Rol narodnykh mass v sovremennykh voynakh* [The role of the masses in modern wars]. Moscow : Voenizdat. [in Russian]. **37. Mikhaylyuk, O. V.** (1999). *Pro deyaki osoblivosti sotsialnoi psikhologii chasiv revolyutsii ta gromadyanskoï viyni (1917–1920 rr.)* [On some features of social psychology of the times of the revolution and civil war (1917–1920)] in *Zb. nauk. pr. molodikh vchenikh* [Proceedings of young scientists]. (Issue 1, pp. 85–93). Dnipropetrovsk : „Art-Press”. [in Russian].

- 38. Molchanov, V.** (1997). *Tekhnika ubivayet prirodu* [Technique kills nature]. Retrieved from <https://www.read.in.ua/book199533/?razdel=23&p=196>. [in Ukrainian].
- 39. Mosov, S. P.** (2007). *Voyna ili mir – vybor za chelovechestvom* [War or Peace – Choice for Humanity]. Kyiv : Rumb. [in Russian].
- 40. Nasinovskiy, V. E.** (1996). *Vooruzhennyye konflikty : Poisk resheniy* [Armed conflicts: Finding solutions]. Moskow : Obyed. red. MVD RF [in Russian].
- 41. Nikiforov, B. S.** (1966). *Interventsiya SSHA v Dominikanskoj respublike* [Intervention of the USA in the Dominican Republic]. Moskow : Znaniye. [in Russian].
- 42. Orlyanskiy, V. I.** (2002). Vooruzhennaya i informatsionnaya borba: sushchnost i vzaimosvyaz ponyatiy [Armed and information struggle: the essence and interconnection of concepts]. *Voennaâ mysl'*, 6, 42–47. [in Russian].
- 43. Ososkov, G. V.** (1996). Istochniki i prichiny voyn : sots.-filos. analiz [Sources and causes of wars: social-philosopher. analysis]. (Candidate's thesis). Military Academy named after F. E. Dzerzhinsky, Moskow. [in Russian].
- 44. Priborovich, A. A.** (2011). Yekologicheskij kontekst sovremennykh voyennykh konfliktov [Ecological context of modern military conflicts]. Proceedings of the I International Scientific and Practical Internet-Conference '11: *Rol lichnosti v istorii: realnost i problemy izucheniya* [The role of personality in history: reality and problems of study]. (pp. 148–153). Minsk. [in Russian].
- 45. Razinkov, M. E.** (2011). Prichiny, formy, psikhologicheskiye posledstviya proyavleniy „boevoy zhestokosti” v grazhdanskoy voyne [The causes, forms, psychological consequences of the manifestations of "combat brutality" in the civil war]. *Istoričeskie, filosofskie, političeskie i ūridičeskie nauki, kul'turologiâ i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 5, part 2, 156–160. [in Russian].
- 46. Rozov, N. S.** (2009). Priroda voyny : makrosotsiologicheskij analiz sushchnosti i prichin massovogo organizovannogo nasiliya [The Nature of War: A Macrosociological Analysis of the Essence and Causes of Mass Organized Violence]. *Gumanitarnyj vektor. Seriâ Pedagogika, psihologiâ*, 1, 29–39. [in Russian].
- 47. Rybkin, E. I.** (1973). *Voyna i politika v sovremennuyu yepokhu* [War and politics in the modern era]. Moskow : Voenizdat. [in Russian].
- 48. Ryabova, E. V.** (2012). Rol prirodnykh resursov v vozniknovenii konfliktov [The role of natural resources in the emergence of conflicts]. *Sovremennye issledovaniâ social'nyh problem*, 8. Retrieved from <http://puma/article/n/rol-prirodnih-resursov-v-vozniknovenii-konfliktov>. [in Russian].
- 49. Semenova, T. N.** (2014). *Sushchnost i formy perekhoda gosudarstvennoy vlasti v istorii obshchestva : legitimnaya smena vlasti, gosudarstvennyye perevoroty, revolyutsii, grazhdanskiye voyny* [Essence and forms of transition of state power in the history of society: legitimate change of power, state coups, revolutions, civil wars]. Moskow. [in Russian].
- 50. Senyavskaya, E. S.** (1999). Psikhologiya voyny v XX veke kak istoriko-teoreticheskaya problema [Psychology of war in the twentieth century as a historical-theoretical problem]. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/>

[Departments/HisTheory/Ed2/nhitr3.htm](#). [in Russian]. **51. Serebryannikov, V. V.** (1982). *Osnovy marksistsko-leninskogo ucheniya o voyne i armii* [Fundamentals of the Marxist-Lenin Doctrine of War and Army]. Moscow : Voenizdat. [in Russian]. **52. Sidorova, G. M.** (2011). Problema konfliktov v Tsentralnoy Afrike v kontekste borby za prirodnyye resursy (na primere Demokraticheskoy Respubliki Kongo – DRK) [Problem of Conflicts in Central Africa in the Context of the Struggle for Natural Resources (on the example of the Democratic Republic of the Congo – DRC)]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriâ Istorîâ i politicheskie nauki*, 2, 239–245. [in Russian]. **53. Simoniya, A. A.** (2009). OON i Myanma/Birma [UN and Myanmar / Burma]. *Ûgo-Vostochnâ Aziâ: aktual'nye problemy razvitiâ*, 13, 96–116. [in Russian]. **54. Siriy, S. V.** (2007). *Sotsialno-politychnyi kontekst lokalnykh viin i voiennykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsii* [The socio-political context of local wars and military conflicts in the context of globalization]. (Candidate's thesis). Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv. [in Ukrainian]. **55. Smit, D.** (2007). Prichiny i tendentsii vooruzhennykh konfliktov [Causes and Trends in Armed Conflicts] in *Yetnopoliticheskii konflikt : puti transformatsii : nastol. kn. Bergkhof tsentra* [Ethno-political conflict: ways of transformation: desktop book of Berghof center]. (pp. 116–131). Moscow : Nauka. [in Russian]. **56. Sokolov S. V.** (Ed.). (2003). *Sotsialnaya filosofiya* [Social philosophy]. Moscow : YUNITI. [in Russian]. **57. Staroverov, V. I.** (1990). *Rossiya nad bezdnoy : mnimyy i realnyy genotsid* [Russia over the Abyss : An Imagined and Real Genocide]. Moscow. [in Russian]. **58. Sudo, M. M.** (2000). Yekologicheskkiye i sotsialnyye posledstviya silovogo resheniya yugoslavskogo konflikta [Environmental and social consequences of the forceful solution of the Yugoslav conflict]. Retrieved from <https://www.rus-stat.ru./stat/37520006.pdf>. [in Russian]. **59. Tyushkevich, S. A.** (1975). *Filosofiya i voyennaya teoriya* [Philosophy and military theory]. Moscow : Nauka. [in Russian]. **60. Fedorov, A. E.** (2011). Vliyanie geologicheskikh faktorov na vooruzhennyye konflikty 1945–2010 gg. [The Influence of Geological Factors on Armed Conflicts 1945–2010]. *Prostranstvo i vremâ*, 2, 159–171. [in Russian]. **61. Fedoseyev, S.** (2005). Prichiny i mekhanizm vznikeniya voyn i vooruzhennykh konfliktov [Causes and mechanism of occurrence of wars and armed conflicts.]. *Analytic*, 3, 25–34. [in Russian]. **62. Khisamutdinova, R. R.** (2006). Psikhologiya cheloveka na voyne [Psychology of man at war]. *Vestnik Omskogo universiteta*, 4, 64–70. [in Russian]. **63. Khmara, N. I.** (1971). *Grazhdanskaya vojna kak forma politicheskoy borby* [The Civil War as a Form of Political Struggle]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Military-Political Academy named after V. I. Lenin, Moscow. [in Russian]. **64. Chernyakhovskiy, S. F.** (2011). Smutyany i grazhdane [Smutyany and citizens]. *Vlast'*, 1, 39–41. [in Russian]. **65. Shlezinger, A. M.** (1992). *Tsikly amerikanskoy istorii* [Cycles of American History]. Moscow : Izd. gruppy „Progress” Progress-Akademiya.

- [in Russian]. **66. Shults, E. E.** (2014). „Utopiya”, „Natsionalizm” i „Internatsionalizm” kak osnova radikalnykh massovykh form sotsialnogo protesta [Utopia, Nationalism and Internationalism as the basis of radical mass forms of social protest]. *Vestnik Severnogo (Arktičeskogo) federal'nogo universiteta. Seriâ: "Gumanitarnye i social'nye nauki"*, 1, 35–43. [in Russian].
- 67. Alger, Ch.** (1994). *Bulding Peace : A Global Learning Process in* Diamond L., Plattner M. (Eds.) *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*. (p. 35). Baltimore : The Johns Hopkins University Press.
- 68. Armitage D.** (2007). *Civil war and revolution: What can the study of civil war bring to our understanding of revolutions?* Retrieved from http://scholar.harvard.edu/files/armitage/files/civil_war_and_revolution_agora.pdf.
- 69. Brinton, C.** (1965). *The anatomy of revolution*. New York : Vintage Books.
- 70. Byman, D. L.** (2002). *Keeping the peace: lasting solutions to ethnic conflicts*. Baltimore : Johns Hopkins University Press.
- 71. Dixon, J.** (2009). What causes civil wars? Integrating quantitative research findings. *Int. Stud. Rev.*, Vol. 11, 4. 707–735.
- 72. Djankov, S.** (2007). *The causes of civil war*. Retrieved from http://www.doingbusiness.org/Features/~/_media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Miscellaneous/TBD/Causes-of-Civil-Wars.pdf.
- 73. Dokken, K.** (2008). *African security politics redefined*. New York : Palgrave Macmillan.
- 74. Duch, W.** (1999). *The Evolution of UN Peacekeeping : Case Studies and Comparative Analyses*. N. Y.
- 75. Fearon, J. D., Laitin, D. D.** (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*, Vol. 97, 1, 75. Retrieved from <http://web.stanford.edu/group/ethnic/workingpapers/apsa011.pdf>.
- 76. Kuperman, A. J.** (2000). Rwanda in retrospect. *Foreign Aff*, Vol. 79, 1. 94–118.

Вовк С. О. Ретроспекція проблеми громадянської війни: суспільствознавчий дискурс

У статті представлена широка палітра теоретичних і емпіричних суспільствознавчих досліджень проблеми громадянської війни. Окреслена мультидисциплінарна матриця ілюструє, що дослідники різних галузей суспільствознавства (філософії, політології, соціології, історії, економіки) і воєнної науки зосереджують свою увагу здебільшого на визначенні кола соціально-політичних, економічних, релігійно-конфесійних, етнічних факторів, які спричиняють збройне протиборство за владу, і наслідків громадянської війни з урахуванням розгортання подій у часі й функціональним впливом на суспільство та впливу збройної боротьби на всі сфери суспільства, відповідно до об'єкта впливу.

Ключові слова: громадянська війна, збройний конфлікт, причини громадської війни, наслідки громадянської війни.

Вовк С. А. Ретроспекция проблемы гражданской войны: обществоведческий дискурс

В статье представлена широкая палитра теоретических и эмпирических обществоведческих исследований проблемы гражданской войны. Обозначенная мультидисциплинарная матрица иллюстрирует, что исследователи разных областей обществоведения (философии, политологии, социологии, истории, экономики) и военной науки в основном сосредотачивают свое внимание на определении социально-политических, экономических, религиозно-конфессиональных, этнических причин и последствий вооруженного противоборства за власть с учетом развития событий во времени и влияния вооруженной борьбы на все сферы общества в зависимости от объекта влияния.

Ключевые слова: гражданская война, вооруженный конфликт, причины гражданской войны, последствия гражданской войны.

Vovk S. O. Retrospection of the civil war problem: a social discourse

The article presents a wide range of theoretical and empirical social studies of the problem of civil war. The range of scientific developments ranges from:

- consideration of the latter as a specific form of armed struggle for political power related to national liberation and democratic transformation, to the form of social conflict between the candidates for power, the intensity of which depends on various factors (level of development of society, intervention or assistance of foreign states or international organizations);

- defining the course of civil war as an evolving process consisting of a series of stages, to a stage-by-stage armed confrontation of political entities claiming power;

- absolutization of one or another cause of civil war, denial (reduction) of the role of other factors and conditions, that is, monocausal characterization of the process of origin of civil wars to the analysis of the mechanism of origin of civil war as the action of a set of sources, conditions and causes (multiple linear and nonlinear cause) civil war in view of the balance of causes and activities of the actors involved;

- considering the Civil War as a component of the revolution in view of the general logic of development, to the claim that the Civil War and the Revolution have common points of contact, but cannot always coincide;

- identification of groups (demographic, economic, political, environmental, etc.) of the effects of the civil war before building a two-dimensional system of consequences, which consists of combined procedural and structural subsystems of factors;

- analysis of civil war as a struggle for the historical existence and historical values of peoples, during which the historical path or variant of reality in which the state will develop, to the analysis of civil war as a struggle of alternative social bodies within the same state;

- assessment of the role of the international factor in the civil war before evaluating the effectiveness of international legal means of settlement of the latter.

The outlined multidisciplinary matrix illustrates that researchers of various fields of social sciences (philosophy, political science, sociology, history, economics) and military science focus their attention mainly on determining the range of socio-political, economic, religious-confessional, ethnic, religious, electoral, and the effects of the civil war, given the unfolding of events in time and the functional impact on society and the impact of armed struggle on all spheres of society, according to the object in lyvu.

Key words: civil war, armed conflict, causes of civil war, consequences of civil war.

Стаття надійшла до редакції 16.10.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.і.н., проф. Набока О. В.